

Лекція 2. Поняття та значення принципів цивільного судочинства.

ПЛАН

1. Поняття та система принципів цивільного процесуального права
2. Система принципів цивільного процесуального права та їх класифікація
3. Загальноправові принципи
4. Міжгалузеві принципи
5. Галузеві принципи

1. Поняття та система принципів цивільного процесуального права

Цивільне процесуальне право України і врегульоване ним цивільне судочинство побудовані на принципах (від лат. - основа, начало, засади), в яких відображені основні засади функціонування права та здійснення судочинства.

Значення принципів цивільного процесуального права визначається їх впливом на нормотворчу та правозастосовну діяльність. При розробці чинного законодавства та внесенні змін до нього не може допускатись суперечностей нових норм права закріпленим принципам. Принципи цивільного процесуального права визначають основні форми діяльності суду та інших учасників процесу в цивільних справах, а їх порушення, як правило, призводить до зміни судових рішень.

Принципи сприяють правильному пізнанню і застосуванню норм цивільного процесуального права, є основою для законодавчої практики, підготовки, розроблення і прийняття відповідних їм за змістом правових норм та їх удосконалення. Розвиваючись разом із суспільством в умовах політичних та соціально-економічних перетворень, принципи вдосконалюються та створюють додаткові умови для забезпечення гарантій захисту прав і законних інтересів учасників процесу.

В юридичній літературі існує кілька підходів до визначення поняття принципів цивільного процесуального права. Вони розглядаються як:

- основні (або правові) засади організації і діяльності суду;
- основні положення галузі права;
- основні ідеї, положення, керівні засади;
- правові погляди на завдання і засоби діяльності суду із розгляду і вирішення цивільних справ;
- обумовлені базисом суспільства і виражені в змісті цивільного процесуального права суспільно-політичні, нормативно-керівні основи (засади) цієї галузі права.

Ознаки принципів цивільного процесуального права:

- 1) принцип включає (виражає) в собі певну ідею (погляд), яка складає його зміст;
- 2) така ідея завжди прямо чи опосередковано повинна бути закріплена в нормативно-правових актах;
- 3) принцип повинен бути безпосередньо пов'язаним з цивільним процесом, визначати його основні властивості;
- 4) принцип повинен мати загальне значення для всього цивільного процесу;
- 5) принцип визначає типові риси цивільного судочинства і може мати винятки, які не є принципом;
- 6) принципи характеризуються значною стійкістю та стабільністю;
- 7) принципами не можуть бути звичайні вимоги (правила), які не складають одну з відомих альтернативних вимог;
- 8) принципами не можуть бути положення, які дублюють інші принципи або які з них виходять .

Таким чином, **принципи цивільного процесуального права** - це основні ідеї, уявлення про суд та правосуддя, які закріплені Конституцією та нормами цивільного

процесуального права, мають загальне значення для всього цивільного процесу, виділяють його типові риси, визначають характер процесуального права, порядок його здійснення та перспективи подальшого розвитку.

2. Система принципів цивільного процесуального права та їх класифікація

Принципи цивільного процесуального права тісно пов'язані між собою і в сукупності становлять єдину систему. При цьому, з одного боку, кожен з принципів системи відіграє самостійну роль, характеризує галузь в цілому чи окрему стадію, інститут, а з іншого - між ними існує зв'язок і взаємодія, які визначаються єдністю мети і завдань цивільного судочинства. Дія одного принципу обумовлює дію інших, а жоден з принципів не може існувати окремо від їх сукупності.

Принципи цивільного процесу в умовах незалежної України динамічно розвиваються, і сучасне цивільне процесуальне право та врегульоване ним цивільне судочинство побудовані на демократичних принципах.

В юридичній літературі прослідковується п'ять основних підходів до класифікації принципів цивільного процесуального права.

За формою нормативного закріплення принципи поділяються на;

- закріплені Конституцією України;
- закріплені законодавством про судочинство (ЦПК).

До принципів цивільного процесуального права, закріплених Конституцією України, належать:

- здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124);
- територіальність і спеціалізація побудови системи судів загальної юрисдикції (ст. 125);
- здійснення правосуддя суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних (ч. 2 ст. 129);
- незалежність і недоторканність суддів та підкорення їх тільки законові (ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 129);
- законність (ст. 129);
- рівність усіх учасників процесу перед законом і судом (п. 1 ст. 129);
- змагальність сторін та свобода в наданні ними судові своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості (п. 3 ст. 129);
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (п. 6 ст. 129) тощо.

За роллю в регулюванні процесуально-правового становища суб'єктів правовідносин принципи поділяються на ті, які визначають:

- процесуально-правову діяльність суду і органів судового виконання;
- процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу.

За предметом регулювання принципи цивільного процесуального права поділяються на:

- принципи організації правосудця (судоустрою і судочинства);
- функціональні принципи процесуальної діяльності (судочинство);
- принципи, які визначають зміст процесуальної діяльності (диспозитивність, об'єктивна істина та ін.);
- принципи, які визначають форму виконання процесуальних дій (усність, безпосередність, безперервність та ін.).

За значимістю принципи цивільного процесуального права поділяються на:

- фундаментальні (диспозитивність, рівність сторін тощо);
- конструктивні (всі інші принципи, наприклад, усність, безперервність).

Найбільш прийнятною і практично значущою є систематизація принципів цивільного процесуального права **за їх змістом і сферою поширення:**

- загальноправові принципи - характерні для всіх галузей національного права, в тому числі і цивільно-процесуального;

- міжгалузеві принципи - закріплені в нормах кількох галузей права, як правило, близьких за змістом, наприклад, для кримінально-процесуального та цивільно-процесуального, господарсько-процесуального;

- галузеві принципи - закріплені нормами лише цивільного процесуального права.

3. Загальноправові принципи

Принцип демократизму цивільного процесуального права полягає в тому, що, здійснюючи правосуддя в цивільних справах, суд покликаний охороняти права і законні інтереси громадян, підприємств, установ та організацій. Діяльність суду повинна спрямовуватись на захист соціальної справедливості, зміцнення демократизму і правової держави.

Принцип гуманізму цивільного процесуального права полягає в тому, що діяльність суду при вирішенні цивільних справ повинна спрямовуватись на зміцнення соціальної справедливості і враховувати та захищати законні інтереси особи. Наприклад, згідно з чинним законодавством всім учасникам процесу гарантовано рівне становище незалежно від освіти, статі, віку, матеріального та соціального становища тощо; окремі категорії позивачів звільняються від сплати судових витрат.

Принцип верховенства права, закріплений в Конституції України, в цивільно-процесуальному судочинстві, означає підпорядкованість діяльності судових органів та всіх учасників цивільного процесу праву як способу вираження державної волі українського народу, щодо яких ця воля стає правом.

Принцип законності в цивільному процесуальному праві полягає в обов'язку суду та всіх інших учасників процесу неухильно дотримуватись у своїй діяльності норм Конституції та законів України. Розглядаючи справу та приймаючи рішення, суд керується виключно законом, а в організації своєї діяльності та виконанні судових рішень - законами та підзаконними правовими актами.

Порушення судами принципу законності призводить до несприятливих процесуальних та організаційних наслідків, які полягають у прийнятті необгрунтованого рішення чи його відміні. Якщо обов'язок дотримуватись закону не виконується особами, які беруть участь у справі, то до них можуть бути застосовані процесуальні санкції (наприклад, відмова в прийнятті апеляційної скарги в разі порушення терміну її подання).

4. Міжгалузеві принципи

Міжгалузеві принципи цивільного правосуддя закріплені Конституцією України, Цивільним процесуальним кодексом України, Законом України "Про судоустрій і статус суддів" від 02 червня 2016 р.

Основними серед них є:

Здійснення правосуддя виключно судами.

Згідно зі ст. 124 Конституції України, ст. 5 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" правосуддя здійснюється тільки судом.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі та суспільстві. Не допускається делегування функцій судів, а також присвоєння цих функцій іншими органами чи посадовими особами. Особи, які незаконно поклали на себе функції суду, несуть відповідальність у порядку, визначеному законом.

Таким чином, правосуддя, в тому числі і цивільне, здійснюють спеціально уповноважені (компетентні) державні органи - суди.

Даний принцип здійснення правосуддя має важливе значення для дотримання прав і свобод людини і громадянина, так як судова процедура найбільше гарантує забезпечення законності, незалежності і об'єктивності при розгляді та вирішенні цивільних справ. Рішення суду після їх вступу в законну силу набувають загальнообов'язкового значення.

Рівності громадян перед законом і судом.

Згідно з ст. ст. 24, 129 Конституції України всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи і рівні перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану тощо. Цей принцип передбачає рівність можливостей для зацікавлених осіб при зверненні до суду, а також при використанні процесуальних засобів захисту своїх інтересів.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом.

Зміст даного принципу реалізується на всіх етапах цивільного судочинства. Наприклад, при зверненні до суду позивач подає позов, а відповідач може подати зустрічний позов. Під час судового розгляду справи сторони можуть відмовитись від позову і зустрічного позову, можуть підписати мирову угоду. Рівними є можливості участі сторін у наданні доказів суду тощо.

Незалежності і самостійності суддів та їх підпорядкованості тільки закону.

Згідно зі ст. 129 Конституції України, ст. 6 Закону "Про судоустрій і статус суддів" при здійсненні правосуддя в цивільних справах сторони незалежні, підкоряються тільки законові, і нікому непідзвітні.

Незалежність суддів означає їх незалежну процесуальну діяльність при здійсненні правосуддя. Ніякі державні органи, громадські організації і посадові особи не мають права впливати на них, вказувати судові, як необхідно вирішувати конкретну справу. Обов'язковим елементом незалежності є підкорення суддів закону. Це означає що вони повинні вирішувати справи на підставі законів України, відповідно до закону застосовувати норми міжнародного права, а при відсутності закону, який врегульовує спірні відносини, застосовувати закон, що регулює подібні відносини (ст. 10 ЦПК).

Самостійність суддів гарантується особливим порядком їх призначення, обрання і звільнення, недоторканністю, визначеною юридичною процедурою здійснення правосуддя, таємницею наради суддів при винесенні рішення, відповідальністю за неповагу до суду і втручання в діяльність судових органів, великими повноваженнями органів суддівського самоврядування.

Колегіальності і одноособовості розгляду і вирішення цивільної справи в суді.

Даний принцип, закріплений в ч.2 ст. 129 Конституції України, відповідно до якої судочинство проводиться суддею одноособово і колегією суддів.

Згідно з Законом України "Про судоустрій і статус суддів" (ст. 15) справи в судах першої інстанції розглядаються суддями одноособово, колегіально чи за участю присяжних. Суддя, який розглядає справу одноособово, діє від імені суду. В апеляційній і касаційній інстанціях цивільні справи розглядаються колегіально в складі не менше трьох професійних суддів.

Яким чином буде розглядатися справа колегіально чи одноособово - визначається ЦПК України та Законом України "Про судоустрій і статус суддів" і залежить від категорії справи та інстанції, яка її розглядає.

Взагалі у судах функціонує Єдина судова інформаційна (автоматизована) система.

Тому, визначення судді або колегії суддів для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційною (автоматизованою) системою у порядку, визначеному процесуальним законом.

Національна мова судочинства.

Судочинство в Україні здійснюється державною мовою. Згідно зі ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова.

Застосування інших мов в судочинстві здійснюється у випадках і порядку, передбачених законом. Виходячи з цього, допускається здійснення судочинства українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості. Учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, згідно ст. 9 ЦПК України забезпечується право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача. Суд зобов'язаний роз'яснити громадянам це право.

Порушення принципу національної мови судочинства, обмеження прав особи на користування в процесі рідною мовою, необґрунтована відмова у запрошенні перекладача є суттєвим порушенням процесуального закону.

Гласності судового процесу і його повної фіксації технічними засобами.

Даний принцип закріплений Конституцією України та Законом України "Про судоустрій і статус суддів" (ст. 11). Зміст принципу гласності цивільного судочинства полягає в тому, що розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці.

При відкритому судовому розгляді всі учасники процесу та бажаючі мають право входити до залу суду і бути присутніми при розгляді справи. Прилюдно проголошуються судові рішення; особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з усіма її матеріалами, обговорювати їх. У той же час за мотивованою ухвалою суду, згідно зі ст. 7 ЦПК України, з метою охорони державної таємниці, запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, забезпечення таємниці усиновлення допускається проведення закритого судового розгляду.

В залі засідань суду дозволено робити письмові замітки. Проведення фото- та кінозйомки, теле-, аудіо- і відеозапису та його трансляція допускаються за згодою осіб, які беруть участь у справі на підставі ухвали суду.

Всебічності, повноти та об'єктивності дослідження обставин справи. Об'єктивна істина.

Даний принцип юридична наука відносить переважно до кримінального судочинства, визначаючи його як принцип забезпечення доказовості вини. В той же час норми, які зобов'язують суд застосовувати всі передбачені законом заходи для всебічного, повного і об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін містяться в ЦПК України (ч.5 ст. 12 ЦПК). Неповне з'ясування чи недоказовість обставин, які мають значення для справи, які суд вважає встановленими, є підставою для відміни рішення суду в цивільній справі. Даний принцип передбачає відсутність будь-якої упередженості чи порушень при формуванні складу суду.

Метою діяльності суду є встановлення об'єктивної істини відповідності висновків суду викладеним у рішенні дійсним обставинам справи. Об'єктивне і всебічне

з'ясування обставин справи, правильні висновки про фактичний її склад, правову кваліфікацію сторін, їх прав та обов'язків є принципом цивільного процесуального права, порушення якого згідно з ст. 376 ЦПК є підставою для скасування рішення і постановлення нового рішення.

5. Галузеві принципи

Відповідно до ст. 2 ЦПК основними засадами (принципами) цивільного судочинства є:

- 1) верховенство права;
- 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Принцип диспозитивності (ст. 13 ЦПК).

Цей принцип є одним з основних цивільно-процесуальних принципів. Згідно з ним зацікавлені особи, які беруть участь у справі, можуть вільно здійснювати свої права, розпоряджатися ними, виконуючи відповідні процесуальні дії.

Основу принципу диспозитивності складає можливість всіх заінтересованих осіб (позивача, відповідача, третіх осіб, представників сторін та інших) вільно, за своїм розсудом упорядковувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати у правовідносини чи ні, визнавати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього. Принцип диспозитивності складається з таких елементів:

- порушення цивільної справи в суді;
- визначення характеру і обсягу позовних вимог і заперечень, можливість їх зміни;
- розпорядження матеріальними правами і процесуальними засобами їх захисту, зокрема, відмова від позову, визнання позову, досягнення мирової угоди;
- порушення апеляційного та касаційного провадження, перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами;
- вимога примусового виконання судового рішення у цивільній справі.

Принцип процесуальної рівноправності сторін.

Даний принцип закріплений у ст. 43 ЦПК України, його зміст полягає в тому, що сторони в цивільному процесі наділяються рівними, хоча і не однаковими процесуальними правами і обов'язками.

Він базується на викладеному вище конституційному принципі рівності всіх громадян перед законом і судом, водночас виступаючи конкретним принципом цивільного процесуального судочинства.

Згідно з даним принципом кожна з сторін має рівні процесуальні можливості (знайомитись з матеріалами справи, виступати в суді, надавати докази тощо). Суд не може винести рішення, не вислухавши пояснень відповідача, третіх осіб. Принцип

процесуального рівноправ'я діє в усіх провадженнях і на усіх стадіях цивільного процесу.

Принцип змагальності (ст. 12 ЦПК).

Згідно з п.3 ст. 129 Конституції суть даного принципу полягає у забезпеченні широкої можливості сторонам, які беруть участь у справі, відстоювати свої права та законні інтереси, свою позицію у справі, свободу надання ними суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості тощо.

Даний принцип близький за змістом з принципом здійснення правосуддя на засадах рівності сторін, однак не ідентичний йому. Якщо принцип рівності стосується учасників правосуддя в цілому, то принцип змагальності поширює свою дію лише на осіб, які беруть участь у судочинстві, наприклад позивача і відповідача.

Реалізуючи принцип змагальності, сторони можуть активно і на рівних дискутувати, вільно висловлювати свої думки, давати тлумачення фактів, подій і доказів, пов'язаних з даною справою, відповідних законодавчих актів. Таким шляхом іде пошук істини, справедливості, забезпечення законності і обґрунтованості акту правосуддя. При цьому суду належить керівна роль в ході судового засідання, пошуку об'єктивної істини, неухильного дотримання всіх правил судового розгляду, встановлених законом.

Суд вправі надавати процесуальну допомогу особам, які беруть участь у справі, роз'яснювати їхні права та обов'язки, сприяти у здійсненні цих прав і за їхнім клопотанням сприяти у витребуванні доказів (ст. ст.12, 81 ЦПК) тощо. При цьому ми можемо констатувати той факт, що норми про змагальність сторін є головними, базовими нормами, а норми, які допускають у деяких випадках активність суду, можна вважати виключеннями з основного правила.

Принцип поєднання усності і письмовості судового процесу.

Цивільний процес базується на поєднанні двох начал - усного і письмового. Домінуюче значення в цьому поєднанні надається усності. В ЦПК України закріплені норми, які зобов'язують суд, сторони, інших учасників процесу здійснювати процесуальні дії в усній формі. Так, в усній формі ведеться засідання суду, усно виступає суддя, заслуховуються пояснення осіб, які беруть участь у справі, і експертів, усно задаються запитання. Усна форма спілкування створює можливість правильного встановлення істини в процесі, підвищує ефективність принципу змагальності сторін, сприяє винесенню законного і обґрунтованого рішення.

В той же час деякі процесуальні дії повинні здійснюватися лише у письмовому вигляді. Позовна заява як основний процесуальний документ подається в письмовій формі. Письмово подаються апеляційні та касаційні скарги, укладаються мирові угоди.

Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити свої міркування, сприйняті щодо обставин в справі. Вона спрощує процес, робить його доступним для заінтересованих осіб. Така форма дає більші можливості судові керувати розвитком процесу і прискорювати розгляд справи. Процес стає динамічним, строк розгляду справи скорочується. Разом з тим, усна форма процесуальних дій, які виконуються при розгляді справи в судовому засіданні, оптимально поєднується з письмовою формою відображення і оформлення деяких з них- викладення вимог до суду в формі письмових заяв, скарг, подання, а владних суджень суду - в судових рішеннях. Чого немає в актах провадження, те визнається таким, що не існує: *quod non est in actis, non est in mundo* .

Усність треба відрізнити від безпосередності. Усність визначає зовнішню форму, в якій процесуальний матеріал повинен бути наданий суду та сприйнятий ним, а безпосередність- спосіб сприйняття матеріалу: особисте ознайомлення з ним з першоджерел.

Письмовість слід відрізнити від документування ходу процесу. Є.В. Васьківський вказував, що письмовість стосується розробки доказів сторонами та форми надання їх суду, але вона немає ніякого відношення до питання про записування вже наданих доказів. Це питання складає частину більш загального питання відносно надання письмової форми, документування, протоколювання судового провадження, за яким необхідно закріпити письмово найважливіші акти та моменти провадження на випадок оскарження рішення суду, для можливої перевірки правильності рішення суду .

Принцип безпосередності судового розгляду.

Даний принцип визначає порядок дослідження, способи і методи сприйняття судом матеріалів справи. В силу даного принципу суд повинен базувати своє рішення по справі виключно на перевірених і досліджених в залі суду доказах. Згідно зі ст. 213 ЦПК України ця вимога відноситься в першу чергу до судів першої інстанції, які повинні безпосередньо дослідити докази по справі: заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі; показання свідків; ознайомитись з письмовими та речовими доказами. При цьому суд повинен прагнути отримати дані з першого джерела. Лише в окремих випадках, коли особи чи свідки, які беруть участь у справі, не можуть з поважних причин з'явитися в судове засідання, суд за дорученням може допитати їх за місцем знаходження.

Одна з вимог принципу безпосередності полягає в тому, що у випадках колегіального розгляду справи склад суду від початку до кінця повинен бути незмінним. При одноособовому розгляді справи вона повинна бути, як правило, розглянута одним суддею.

Принцип процесуального формалізму.

Цей принцип передбачає встановлення певних правових формальностей, обов'язкових форм, термінів і способів здійснення процесуальних дій, які повинні здійснюватись у визначеній послідовності і в закріплені законом терміни. Ці формальності повинні забезпечити і гарантувати від зловживань права учасників цивільного судочинства, при цьому формалізм не повинен ускладнювати здійснення процесуальних прав.

Чинним законодавством встановлені певні формальності подання позову і його прийняття, забезпечення позову, строки його розгляду тощо. Всі випадки спрощення процедури повинні базуватись на нормах процесуального закону.